

देवदह कन्यामार्गको उत्खनन्

प्रकाश दर्नाल

इतिहासविद्

Email : darnalp@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/hisan.v9i1.64107>

सारसंक्षेप

देवदह लुम्बिनीबाट ३५ किलोमिटर उत्तर पूर्वमा पर्दछ । यो स्थान सिद्धार्थ गौतमको मामाघर अर्थात् उनकी आमा मायादेवी, उनलाई हुर्काउने प्रजापती गौतमी तथा पत्नी यशोधराको माइतीघर थियो । रोहिणी नदी शाक्यहरूको राज्य कपिलवस्तुको पूर्वी सीमाना थियो भने कोलीय राज्यको पश्चिमी सीमाना थियो । देवदह कोलीय गणराज्यको राजधानी थियो । बौद्ध धार्मिक ग्रन्थमा उल्लेख गरेअनुसार कोलीय राज्य कपिलवस्तु राज्यको पूर्वी सीमाना रोहिणी नदीको तटमा अवस्थित थियो । प्रसिद्ध लुम्बिनी प्रदिमोक्ष उद्यान दुवै गणराज्यअन्तर्गत पर्दथ्यो । दुवै गणराज्य मगध र कोशल बीचको व्यापार र बाणिज्यको केन्द्रका रूपमा पनि रहेको थियो । प्राचीन भारतस्थित उत्तरापथ राजमार्ग कपिलवस्तु हुँदै देवदह भएर अन्य मल्ल गणराज्यसम्म विस्तारित भएको थियो । राम नामका जोगी जो बनारसका पूर्व राजा थिए उनले राज्य छोडेर उपवास जीवन बिताइरहेका थिए । उनी आफ्नी श्रीमती र परिवारबाट तिरष्कृत थिए । उनले राजा ओक्काकको पाँच छोरीमध्ये जेठी प्रियासँग विवाह गरेका थिए । उनी पनि आफन्तबाट त्यागिएर जङ्गलमा बसेकी थिइन् । उनीहरूले जङ्गलको कोल वृक्षलाई फँडानी गरी बस्ती बसाएको हुनाले त्यस स्थानको नाम कोलीय हुन गएको थियो । यसका साथै उनका सन्तानलाई कोलीय वंश भन्ने गरिएको थियो । त्यस राज्यलाई कोलीयनगर, व्याघ्रपुर, देवदह, रामग्राम जस्ता विभिन्न नामहरूबाट पनि चिन्ने गरिन्थ्यो ।

शब्दकुञ्जी : स्तुपा, अस्थु, टेराकोटा, भग्नावशेष, पुरातत्व, प्रदिमोक्ष उद्यान

अध्ययनको पृष्ठभूमि

गौतम बुद्धको जन्म लुम्बिनीमा भएको थियो । शाक्यवंशी शुद्धोधनकी रानी मायादेवी कपिलवस्तुबाट कोलीयस्थित देवदह माइतीघरमा जान लाग्दा प्रसिद्ध लुम्बिनी प्रदिमोक्ष उद्यानमा सिद्धार्थ गौतमलाई जन्म दिएको थिइन् । लुम्बिनी प्रदिमोक्ष उद्यान दुवै गणराज्यअन्तर्गत पर्दथ्यो । बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरेअनुसार कोलीय कपिलवस्तुको पूर्व रोहिणी नदीको तटमा अवस्थित थियो । रोहिणी नदी शाक्य राज्यको पूर्वीसीमाना थियो भने कोलीयको पश्चिमी सीमाना थियो । देवदह कोलीय गणराज्यको राजधानी थियो । यसै तथ्यलाई आधार मानेर पुरातात्विक भग्नावशेषको अध्ययन र अनुसन्धान गर्न उत्खननको प्रक्रिया अपनाइएको थियो ।

देवदह कोलीय गणराज्यको राजधानी थियो । बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरेअनुसार कोलीय कपिलवस्तु राज्यको पूर्व रोहिणी नदीको तटमा अवस्थित थियो । प्रसिद्ध लुम्बिनी प्रदिमोक्ष उद्यान दुवै गणराज्यअन्तर्गत पर्दथ्यो । दुवै गणराज्यहरू मगध र कोशल बीचको व्यापार र बाणिज्यका केन्द्रविन्दुका रूपमा रहेका थिए । प्राचीन कालमा उत्तर भारतमा जोडिएको उत्तरापथ नामको राजमार्ग कपिलवस्तु हुँदै देवदह भएर अन्य मल्ल गणराज्यसम्म विस्तारित भएको थियो । देवदह लुम्बिनीबाट ३५ कि.मी. उत्तरपूर्वमा अवस्थित छ । त्यहाँ सिद्धार्थ गौतमको मामाघर अर्थात् उनकी आमा मायादेवी र उनलाई हुर्काउने, लालनपालन गर्ने प्रजापति गौतमी तथा पत्नी यशोधराको माइतीघर थियो । रोहिणी नदी शाक्य राज्यको पूर्वी सीमाना थियो भने कोलीय राज्यको पश्चिमी सीमाना थियो ।

विसिलका अनुसार कोलीय, जुन बुद्धको समयको गणतान्त्रिक राज्यमध्येको एक थियो, त्यहाँ दुईवटा बसोबास स्थलहरू रहेका थिए । तिनीहरू रामग्राम र देवदह थिए । सुमंगलाभिसिनीमा कोलीयको उत्पत्तिका समबन्धमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । यसले राम नामका जोगी जो बनारसका पूर्व राजा थिए, उनले राज्य छोडेर उपवास जीवन बिताइरहेका थिए । उनी आफ्नी श्रीमती र परिवारबाट तिरष्कृत भएपछि जोगी बनेर बनविहारमा निस्किएका थिए । उनले राजा ओक्काकका पाँच छोरीमध्ये जेठी प्रियासंग विवाह गरेका थिए । उनी पनि कुष्ठ रोगका कारण आफन्तहरूकबाट त्यागिएर जङ्गलमा बसेकी थिइन् । उनीहरूले जङ्गलको कोल वृक्षलाई फाँडानी गरी बस्ती बसाएको हुनाले त्यस स्थानको नाम कोलीयनगर हुन गएको थियो साथै उनका सन्तानलाई कोलीय वंश भनिन थालिएको थियो (ल, ई. १९७९ : ३२) । त्यो स्थानलाई कोलीयका अतिरिक्त अन्य विभिन्न नामहरूबाट पनि चिन्ने गरिन्छ, जस्तै कोलियनगर, व्याघ्रपुर, देवदह, रामग्राम आदि ।

दिगनिकायको महापरिनिर्वाणसुत्तअनुसार बुद्धको परिनिर्वाण पछि उनको अस्थुलाई आठ भागमा बाँडिएको थियो । उक्त आठ भागमध्ये एक भाग रामग्रामका कोलिहरूले पाएका थिए । उनीहरूले सोही अस्तु राखेर स्तुपा निर्माण गरेका थिए । भनिन्छ अशोकले सातैवटा स्तुपा खोलेका थिए तर रामग्रामको स्तुपा खोल्न सकेका थिएनन् । फाहियान र हु-एन-साडले रामग्रामको भ्रमण गरी स्तुपा देखेको कुरा उल्लेख गरेका थिए । पछि डा. होयले सन् १८९८ मा रामग्राम स्तुपा पत्ता लगाएका थिए । एस.वि.देवले पनि सन् १९६४ मा स्तुपाको उत्खनन्मा जोड दिएका थिए । त्यसैगरी पुरातत्वविद बाबुकृष्ण रिजालले सन् १९७८ मा रामग्राम स्तुपाबारे अनुसन्धान गरी लेख प्रकाशन गरेका थिए । हाल नवलपरासी जिल्लाको देउरिया गाउँको भरही नदीको किनारमा रामग्राम स्तुपा रहेको छ । वर्तमानको त्रिवेणी प्राचीन अनोमा नदी थियो । बुद्धले त्यही नदी तरेर कपाल काटी भिक्षु भएका र आफ्नो अङ्गरक्षक छन्दकलाई कण्ठक घोडासहित फिर्ता पठाइदिएको वृत्तान्त पाइन्छ ।

पुरातत्व विभागले पुरातत्वविद शुक्रसागर श्रेष्ठको नेतृत्वमा रामग्राम स्तुपाको उत्खनन् सन् १९९९ देखि २००४ सम्म गरेको थियो । चिनियाँ यात्रीहरूले वर्णन गरेको स्तुपाको भौगोलिक अवस्था र आकारसंग त्यो जस्ताको तस्तै मिलेको पाइएको थियो । त्यहाँबाट मौर्यकालका संरचना, आठकुने स्तुपा तथा विहारहरू पत्ता लागेका थिए । उनैले पण्डितपुरको पनि पहिलो उत्खनन् गरेका थिए । पण्डितपुरबाट प्रशस्त प्राचीनवस्तुहरू (एण्टिक्युटिहरू) प्राप्त भएकाले यसलाई अशोकले उल्लेख गरेको लान्मो नगर हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ । लुम्बिनीको अशोक स्तम्भ खड्ग शम्शेर र फुहररले सन् १८९६ मा पत्ता लगाएका थिए । पछि पि.सि.मुखर्जीले सन् १८९९ मा सिद्धार्थ गौतमको जन्म स्थल लुम्बिनी र उनले आफ्नो २९ वर्ष बिताएको कपिलवस्तुको राजधानी तिलौराकोट हो भन्ने पत्ता लगाएका थिए । त्यसपछि देवलामित्र, तारानन्द मिश्र, बाबुकृष्ण रिजाल, रिसो विश्वविद्यालय जापान आदिले उत्खनन् गरी अनेक महत्वपूर्ण तथ्यहरू प्रकाशनमा ल्याएका थिए ।

नेपालमा पुरातत्वको शुरुवात भएको ११५ वर्ष भईसके पनि कपिलवस्तुको पूर्वी सीमामा अवस्थित रोहिणी नदी पारीको कोलीयअन्तर्गत कन्यामाई, वैरीमाई, भवानीपुरको उत्खनन् हुन सकेको थिएन । त्यसैले स्थानीय वासिन्दाहरूको अथक प्रयासले गर्दा लुम्बिनी विकास कोषले आ.व.२०६७/६८ मा कन्यामाईमा उत्खनन् गर्ने कार्यक्रम राखेको थियो । कोषले स्थानीयवासीसँग वि.सं.२०६७ साल फागुन २५ गते अन्तर्क्रिया कार्यक्रम गरेको थियो । स्थानीय भलादमी तथा कोषमा आवद्ध व्यक्ति बसन्त विडारी, राजेन्द्र थापा, माभीलाल थनेत तथा आचार्य कर्मा साङ्गोले उत्खननको उद्देश्य र महत्वबारे आ-आफ्नो विचार राखेका थिए ।

कन्यामाई देवदह गाउँपालिकामा पर्दछ । त्यहाँ हिस्कोमा अवलोकितेश्वरको मूर्ति भेटिएकाले वि.सं.२०३२/३३ सालमा कुसुमको रुखसँगै खपडाको सानो भएको मन्दिर बनाएका थिए । पछि वि.सं.२०६२ सालमा हालको सिमेन्टको मन्दिर बनाइएको थियो । त्यही हिस्कोमा पहिलो A Squire १०x१० मिटरको ट्रेन्च लेआउट गरी वि.सं.२०६७ फागुन २७ गतेदेखि उत्खनन् कार्यको शुरुआत गरिएको थियो । त्यो कार्यमा

सहयोग पुन्याउन पुरातत्व विभागका तर्फबाट प्रकाश दर्नाल र कोषको तर्फबाट हिमाल उप्रेतीलाई खटाइएको थियो । त्यो ट्रेन्चमा निमको रुख थियो । त्यहाँ उत्खनन गर्दै जाँदा ईटाको संरचना भेटिएकाले त्यसलाई होशियारपूर्वक अवलोकन गर्दै पछ्याउँदा उत्तर, पूर्व, पश्चिम र दक्षिणमा गारो भेटिएको थियो । त्यसभित्र तीनवटा कोठा रहेका थिए । पहिलो कोठा नं. 'A' को लम्बाई २.१० मिटर. र चौडाई १.३६ मिटर रहेको थियो । त्यो कोठामा प्रस्तरको बुट्टा भएको आसन थियो । उत्तरको गारोमा दुईतिर थाम राख्ने प्रस्तर पनि रहेका थिए । 'B' कोठा १.६५X२ मिटरको थियो । त्यसको गारोमा टाउको नभएको प्रस्तरको बुट्टाको मूर्ति १.८X२.२ से.मि.रहेको भेटिएको थियो । 'C' कोठा २.६०X३.३० मिटरको थियो । त्यसमा प्रस्तरको सङ्घार थियो । त्यो कोठामा ईटाको टुक्रा ठोकेर भुईँ कडा पारिएको थियो । त्यहाँ टेराकोटाको दियो, माटाका भाँडाका टुक्राहरू, टुटी भएको माटाका भाँडाका टुक्राहरू, ७.५X७.५ से.मि.को प्रस्तरको पुरुष मूर्तिको टाउको, ११X८ से.मि.को स्त्रीमूर्ति भेटिएको थियो । उत्तरको बाहिरतिरको गारोमा खोपा थियो भने दक्षिणपूर्व गारोमा प्रस्तरको डुँड रहेको थियो । पाँचवटा गारोहरू त्यसप्रकारका रहेका थिए । गारो नं १ को लम्बाई ४.७० मिटर, चौडाई १.३० मिटर, उचाई १.५० मिटर र २६ सलको गारो भएको थियो । गारो नं. २ को लम्बाई ६.६५ मिटर, चौडाई १.४५ मिटर उचाई १.२० मिटर र १७ सलको गारो थियो । गारो नं. ३ को लम्बाई ५.७० मिटर, चौडाई १.१७ मिटर, उचाई १.६५ मिटर र १२ सलको गारो रहेको थियो । गारो नं. ४ को लम्बाई ४.१५ मिटर, चौडाई १.० सेन्टिमिटर, उचाई ७० सेन्टिमिटर र ९ सलको गारो रहेको थियो । गारो नं. ५ को लम्बाई २.९८ मिटर, चौडाई १.२६ मिटर, उचाई १.०३ मिटर. र २० सलको गारो रहेको थियो । गारो नं ६ को लम्बाई ३.३० मिटर, चौडाई १.३५ मिटर, उचाई १ मिटर र १६ सलको गारो भएको थियो । त्यो ट्रेन्चको दक्षिणपूर्वतर्फ काटेका ढुङ्गाहरूको सिंढी ३.२०X२.५० मिटर पनि पाइएको थियो ।

दोश्रो B square को १०X१० मिटरको ट्रेन्च उत्तरतर्फ खनिएको थियो । त्यहाँ खपडाको छाना भएको पुरानो मन्दिर हटाउँदा प्रस्तरको बुट्टा भएको आसन पाइएको थियो । त्यहाँको संरचना पनि A square को जस्तै थियो । तर पूर्व-उत्तरतर्फ भने प्रस्तरको गारो ४.१० मिटरको थियो । त्यहाँ प्रस्तरको आसन १००X६४X३२ से.मि. मा तलमाथि संवत् ११५७ को 'ये धर्मा हेतु' लेखिएको अभिलेख पाइएको थियो । प्रस्तरको आसनको अगाडि भागमा ५ वटा बुट्टा कुँदिएको थियो । त्यस्तै बुट्टा भएको प्रस्तर A square र E trench ४५X४३X२० मा भेटिए पनि तिनीहरू केही साना थिए । त्यो ट्रेन्चमा ३.२० मिटर तलसम्म उत्खनन गरिएको थियो । त्यो भन्दा तल कुनै सांस्कृतिक वस्तु भेटिएको थिएन । त्यहाँबाट प्रस्तरको तारा १९X१२ से.मि., टेराकोटाका फुटेका खेलौना, माटाका भाँडाहरूका टुक्रा, मुखौटा, मालाको गेडी, टुटी भएको माटाको भाँडाका टुक्रा, ध्वाइँ, चुरीको टुक्रा, स्त्री मूर्ति ८X१५ से.मि., प्रस्तरको फूल, फलामको किला, डार्वेल, तामाको दियो, औँठी, हड्डी, गोल, बुट्टे ईटाका टुक्राहरू आदि ऐतिहासिक वस्तुहरू (एण्टिक्यूटीज) सङ्कलन गरिएको थियो । त्यसका साथै फलामको किला, छुरी, टेराकोटाका फुटेका घोडा, बाघ, बुट्टेईटाका टुक्राहरू, तामाको दियो, प्रस्तरको हात, अनुहार ताछिएको मूर्ति, आदि पाइएको थियो ।

कन्यामाई क्षेत्रको उत्खनन कार्य पश्चिमतर्फ बढाइएको थियो । E trench मा चौकोण संरचना ४.५०X४.५० मिटरको भेटिएको थियो । त्यसमा २४ सल गारो थियो । त्यस्तै पश्चिमबाट नै F trench मा ५ मिटर व्यास भएको इनार पत्ता लागेको थियो । वि.सं.२०६८ सालमा भेटिएका संरचनाहरूको संरक्षण गर्ने कार्य अगाडि बढाइएको छ । त्यसैगरी २०७०/७१ सालमा इनारको उत्खनन गरिएको थियो । तर पिधंसम्म पुग्न सकिएको थिएन । त्यसैवर्ष २०० मिटर उत्तरतर्फ रहेको इनारलाई अध्ययन गरी उत्खनन गरिएको थियो । त्यो इनार पनि कन्यामाईको समकालीन भएको पाइएको छ । कन्यामाईमा भएका प्रस्तरका मूर्तिहरू मन्दिरमा राखिएका छन् । त्यहाँ भएका मूर्तिहरू र टुक्राटाक्री यस प्रकारका छन् : चारपाउ ४०X४५ से.मि, लोकेश्वर

११७X६९ से.मि., गरुड ९८X२६ से.मि., टुक्रा (पुरुष महिला) ७७X६६ से.मि., स्त्री मूर्ति २३X९२ से.मि., अनुहार नचिनिने जीउ ४३X२७ से.मि., पाखुरा ३५X२७ से.मि., नाडी २३X१२ से.मि., हत्केला १३X८ से.मि., ढोकाको प्रस्तर १.२८X३६ से.मि. रहेको पाइएको थियो ।

कन्यामाई मन्दिरको केही दक्षिणतर्फ खोल्सासँगै ईटाको संरचना भेटिएको थियो । त्यहाँ पनि मन्दिर रहेको थियो जसलाई बैरीमाई भन्ने गरिएको पाइन्छ । त्यो मन्दिरमा प्रस्तरको लोकेश्वर ४८X२८ से.मि., मायादेवीको मूर्ति ५५X १७ से.मि, कमलको फूल २६X१४ से.मि., जीउ २२X१२ से.मि. रहेका छन् । त्यस स्थानको यथाशिघ्र उत्खनन गर्नुपर्ने देखिन्छ । खोल्साको पानीले संरचनालाई धेरै नोक्सान गरिरहेको छ ।

देवदहको केही किलोमिटर पश्चिम राजमार्गको उत्तरमा पोखरी रहेको छ । त्यसैलाई देवदह (जलकु घोला) पनि भन्ने गरिन्छ । तर त्यहाँ ऐतिहासिक संरचना केही पनि प्राप्त भएको छैन । दक्षिणतर्फ घोडाहामा खयरडाँडा पर्दछ । त्यहाँ तीनवटा हिस्काहरू रहेका छन् । त्यहाँ ईटाका संरचना तथा इनार भेटिएका छन् । त्यस्तै कुँवरवर्तीमा ढुङ्गाको मन्दिर भग्नावशेषमाथि बनेको पाइएको छ । त्यहाँ इनार ढकनीले छोपेर राखिएको छ । युवराज शर्माका अनुसार त्यहाँ माटोको सानो भाँडो र चैत्य रहेको छ । शिवपुर चौकी डाँडा बुधबारेमा बाह्र कुने इनार छ । त्यसलाई बुद्धलाई पानी खुवाउने इनार भन्ने गरिन्छ । त्यस स्थानको उत्खननका क्रममा सिक्काहरू भेटिएका छन् । ती केही सिक्का मुगलकालीन मानिएका छन् । शंकरनगर शान्ति बाटिका शहीद स्मृति पार्कमा पनि प्राचीन इनार रहेको छ । त्यसरी ठाउँ ठाउँमा इनार भेटिनुले त्यतिबेला त्यो प्रमुख मार्ग भएको र त्यस स्थानबाट मानिसहरू आवत जावत गर्दथे भन्ने बुझिन्छ । कन्यामाई क्षेत्रको पश्चिममा रहेको बंगाल टोलमा पनि इनार रहेको छ भने बंगाली टोलको दुर्गा मन्दिरको पश्चिम बारीमा इनार भएकोमा हाल त्यो इनार पुरिएको छ । त्यसैगरी भवानीपुर पनि महत्वपूर्ण पुरातात्विक स्थल भएको तथ्य धेरै अनुसन्धानकर्ताहरूले लेखेको विवरणबाट थाहा पाइन्छ । त्यहाँको मन्दिरमा सूर्य, विष्णु, देवीलगायत प्रसस्त मूर्ति, स्तम्भ तथा इनारका साथै ईटाको गारोको भग्नावशेष पनि पाइएको छ ।

नवलपरासी जिल्लास्थित राजमार्गमा पर्ने भुमइबाट उत्तरतर्फ रामनगर ७ भँडरीमा मामीसती सरीया मन्दिर अगाडि कलात्मक प्रस्तरहरू छन् । त्यहाँ गणेश ६६X३४ से.मि. दुई फूल भएको स्तम्भ २९X२० से.मि. र कलात्मक प्रस्तर ४३X४६ से.मि., महत्वपूर्ण थियो । मन्दिरभित्र गणेश ५२X४५ से.मि., सतिसवरिया ३२X३० से.मि., राजाराम (विष्णु ?) ४३X३७ से.मि., सरस्वती ३५X२५ से.मि., हनुमान मूर्ति २५X१६ से.मि., छन् । त्यहाँ हरेक वर्ष तीजमा ठूलो मेला लाग्छ । यहाँ राखिएका काटिएका ढुङ्गाहरू, भुमइ खोला किनाराबाट भेटिएको थाहा भयो । यसै खोलाको दायाँ किनारामा बालुवा भिक्ने क्रममा इनार फेला परेको थाहा पाएपछि २०६८/८/२२ मा स्थलगत अध्ययन गर्न गएका थियौ । इनारमा ३२X१९X२ से.मि. भएको गोलो आकारको ईटा ठाडो पारेर राखिएको छ । त्यस्तो गोलाई घेरा १४ सल थियो, यहाँबाट हाडको पासा, टेराकोटा घोडाको टाउको, चन्दनको काठको टुक्रा तथा दुईवटा माटोको घैटो भेटिएको थियो । इनारको व्यास १.१८ मि. छ । भुमई खोलामा अर्को खोला पनि मिसिएर बग्ने स्थानमै अझै पनि काटिएका ढुङ्गाहरू देख्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

नवलपरासिको कन्यामाईमा गरिएको उत्खननबाट त्यहाँ दुईवटा मन्दिरहरूको संरचना, चौकोर (स्तुपा?) संरचना र इनार पत्ता लागेको छ । मन्दिरको आकार नालन्दाको अग्लो मन्दिर अगाडिको जोड चिन्ह आकारको संरचना जस्तो देखिन्छ । चौकोर आकारमा पूर्व-पश्चिमतर्फ गारो बढाएर बाहिर आएको छ भने उत्तर-दक्षिणमा पनि दुवैतिर गारो बढाएर बाहिर बनाइएको छ । दुवै मन्दिरको संरचना उस्तै देखिन्छ । ईटाको गारो लगाइएको छ । A square मा प्रस्तरको प्रवेशद्वार र उत्तरतर्फ दुईवटा प्रस्तर र गर्भगृहमा बुझा भएको

प्रस्तर आसन देखिएको थियो । त्यसको पूर्व-दक्षिणमा प्रस्तरको सिंढी रहेको छ । B square मा भने दुईकालको संरचना भेटिएको छ । पहिलो कालमा A square को जस्तै ईटाको संरचना छ भने दोश्रो कालमा पूर्व-उत्तरमा काटेको ढुङ्गाबाट मन्दिर बनाइएको देखिन्छ । त्यसै गर्भगृहमा रहेको संवत् ११५७ को प्रस्तरमा फूलको बुट्टा भएको आसन पाइएको छ । कन्यामाई मन्दिरमा राखिएको लोकेश्वर मूर्तिको आसन त्यहीं रहेको थियो । त्यहाँ प्राप्त मूर्ति, प्रस्तरका बुट्टाहरू तथा इनार संरचना सैनामैना, काँक्रेविहार सुर्खेतका कलाकृतिसँग मिल्दा जुल्दा रहेका छन् । त्यसले गर्दा त्यो खस मल्लकालीन भएको थाहा हुन्छ । ईटाको आकार र बुट्टा भने गुप्तकालसँग तुलना गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी यहाँबाट प्राप्त प्रस्तरका पुरुष मूर्ति र स्त्री मूर्तिको बनावट कुषाणकालको जस्तो देखिन्छ । त्यहाँको भूस्पर्श बुद्ध मूर्ति पनि उल्लेखनीय छ । तर त्यसको टाउको छैन । यहाँबाट माटाका भाँडाका टुक्राहरू, टुटी भएको माटोका भाँडाका टुक्राहरू, टेराकोटाको दियो, फुटेका खेलौनाहरू, मुकुण्डोहरू, मालाको गेडीको साथसाथै फलामका किला, छुरी, दुई ढुङ्गा जोड्ने डावेल (किला), तामाको भाँडा, औँठी, बुट्टेईटाका टुक्राहरू हड्डी, गोल, आदि भेटिएको छ । माटोका भाँडाका टुक्राहरू हेमर्दा मानिसको बसोबास रहेको स्थानमा पाइने विभिन्न माटोका भाँडाहरू भन्दा मन्दिरमा पूजा गर्ने माटोका भाँडाका टुक्राहरू जस्तै दियो, टुटी भएको माटाका भाँडाका टुक्राहरू बढी मात्रामा पाइएको छ । सबै माटोका भाँडाहरू रेडवेयर किसिमका रहेका छन् । तीनवटा टुक्राचाहीं ग्रे वेयर किसिमका रहेका छन् । B square मा ३.२० मिटर भन्दा तल कुनै सांस्कृतिक वस्तु भेटिएको छैन । इनारबाट माटोका भाँडाका टुक्राहरू आदि भेटिएका छन् । तर त्यसको जगसम्म उत्खनन् भने गर्न सकिएको छैन । कपिलवस्तुको सांस्कृतिक कालक्रमसँग तुलना गर्दा त्यहाँ गुप्त अर्थात् लिच्छवी र पूर्वमध्यकालको अवशेष रहेको मान्न सकिन्छ । त्यहाँबाट जति पनि प्रचीन वस्तुहरू (एण्टिक््यूटीज) प्राप्त भएका छन्, ती सबै बौद्ध सम्प्रदायसँग सम्बन्धित रहेका छन् ।

कन्यामाई मन्दिरको भग्नावशेष उत्खननपछि

कन्यामाई मन्दिरको भग्नावशेष उत्खनन अधि

उत्खननमा प्राप्त बुद्ध मूर्ति

उत्खननमा प्राप्त टेराकोटाका भाँडा

भग्नावशेषको उत्खनन गरी रहेको बेलामा

उत्खनित भग्नावशेषको संरक्षण गरिएपछि

उत्खननमा प्राप्त नारी मूर्ति

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- Rijal, B. K. (1996) *100 years of archaeological research in Lumbini, Kapilvastu & Devadaha*. S. K. International Publishing House.
- Law, B. C. (1979). *Geography of early Buddhism*. Books Reprint Corporation.
- Shrestha, S. S. (2005). *Excavation at Ramagrama*. Department of Archaeology.
- लुम्बिनी विकास कोष (२०६८). देवदह गा.वि.स.स्थित कन्यामाईको परीक्षण उत्खनन् २०६७/६८ को प्रारम्भिक प्रतिवेदन, *लुम्बिनी दर्पण*, भोलुम II, लुम्बिनी विकास कोष ।